

Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima

Avdo Sućeska

Stanje u Bosni i njen položaj u periodu osmanlijske vladavine karakterišu značajne specifičnosti u poređenju s ostalim našim zemljama kojima su vladali Turci. Te specifičnosti bile su posljedica različitih faktora. Pri tome je značajnu ulogu odigrala činjenica što se stanje u Bosni, već u periodu turskog osvajanja, znatno razlikovalo od stanja u drugim našim zemljama. To je olakšalo potpunije i šire uključivanje ranije strukture u ekonomsko-društvenu i političku organizaciju Osmanskog Carstva. Time je ostvaren izvjestan kontinuitet iz predosmanske Bosne; on se u dobroj mjeri kretao pravcem postepenog oformljavanja specifičnog muslimanskog društva.

Turci su prilikom osvajanja uništili Bosansku feudalnu državu i njene najviše predstavnike (kralja i ostale najkrupnije feudalce) i time razrušili njenu državnost. Pri tome, oni su nastojali, i uglavnom uspjeli, da, koristeći se protivurječnostima koje su razdirale Bosansku feudalnu državu, privuku na svoju stranu velik dio svih slojeva bosanskog stanovništva i time ga učine ne samo snažnim osloncem svoje vlasti već i nosiocem i braničem osmanske državne ideje. Na taj način u Bosni su sačuvane domaće državotvorne snage, koje su naročito došle do izražaja u posljednjim stoljećima turske vladavine. Odlučujuću ulogu, u tom pogledu, odigrale su na početku turske vladavine dvije značajne činjenice: uključivanje velikog broja sitnih i potomaka krupnih domaćih feudalaca, koji su vrlo rano primili islam, u osmansku feudalnu (timarsku) organizaciju, i islamizacija ogromnog broja bosanskog seljaštva.

Uporedo sa osvajanjem pojedinih krajeva Bosanskog kraljevstva, popunjavani su redovi turskih spahija domaćim ljudima, koji su, umjesto ranijih feudalnih baština, dobivali od sultana timare i zijamete. Pravna priroda timara i zijameta u Bosni u početku nije se razlikovala od pravne prirode tih posjeda u ostalim zemljama Osmanskog Carstva, jer ni u Bosni posjednici timara i zijameta nisu bili njihovi vlasnici. Ali se timarska organizacija u Bosni vrlo brzo počela da razvija u pravcu stabilizacije feudalnih posjeda u rukama domaćih spahija. Na to je uticalo nekoliko važnih činjenica. Prvo, timari i zijameti značajnog broja bosanskih feudalnih porodica bili su formirani od njihovih starih plemenitih baština. Spahije su, osim toga, na mno-

gim posjedima drugih spahija imali svoje čifluke koji su, u stvari, predstavljali njihove stare baštine. Ti čifluci imali su status tzv. rajinske zemlje, zbog čega su njihovi vlasnici bili dužni da daju određenu rentu drugim spahijama. To znači da je znatnim dijelom održan kontinuitet posjedovanja zemlje od strane pojedinih spahijskih porodica. Ta činjenica je kasnije odigrala značajnu ulogu u pretvaranju timara i zijameta u čifluke i postepenom sticanju vlasničkih prava i na tim posjedima. Drugo, u Bosni je vrlo rano zavedena na zakonu osnovana praksa da se timari i zijameti dodjeljuju samo domaćim spahijama. To je snažno uticalo na dalje jačanje pozicija domaćeg plemstva u spahijskoj organizaciji. Treće, već koncem XVI stoljeća bosanskim spahijama je priznato potpunije nasljeđivanje timara i zijameta. Sultanim fermanima priznato im je pravo da timare nasljeđuju isključivo pripadnici njihovih porodica (odžakluk timari). Konkretno, od konca XVI stoljeća u Bosni timari i zijameti nasljeđivani su kolektivno, i to ovim nasljednim redom: sinovi ostavioca sposobni za nošenje oružja; ako nije bilo sinova, onda braća; ako nije bilo braće, onda unuci po muškoj liniji; a ako nije bilo ni unuka, onda dalji muški rođaci; a ako ni njih nije bilo, onda najbliži muški potomci po ženskoj liniji.

Relativno rano uspostavljanje odžakluk timara omogućilo je da znatan broj tadašnjeg bosanskog plemstva i njihovi potomci zadrže dugi kontinuitet uživanja timara, što znači da su mnoge bosanske spahije i tim putem održale kontinuitet svojih posjeda. Između ostalog, to se može zaključiti na osnovu činjenice što u nekim turskim dokumentima pojedini uživaoci timara tvrde za sebe i svoje pretke da drže te posjede još od osvojenja Bosne (fethi hakanidenberi).

Odžakluk timari su na više načina uticali na učvršćivanje zemljišnih posjeda pojedinih spahijskih porodica, kao i na jačanje njihovog društvenog i političkog položaja kao povlaštenog staleža. Prvo, posjed je s generacije na generaciju ostajao u rukama jedne porodice. Time se ustaljivalo uvjerenje o vječnosti feudalnih prava. Drugo, sistem odžakluk timara je pogodio razvoj procesa čiflučenja u interesu uživalaca odžakluk timara, jer su oni svoje timare vrlo često pretvarali u čifluke i na taj način faktičkim putem postajali ograničeni (mirijski) vlasnici zemlje (čifluk sahibije). Treće, ustanova odžakluk timara pogodovala je konzerviranju svih feuda, bez obzira na njihovu veličinu, i olakšala borbu uživaocima timara i zijameta protiv mogućih zloupotreba provincijske upravne hijerarhije, i na taj način onemogućila cvjetanje feudalne anarhije, kakva je bila u drugim provincijama Osmanskog Carstva.

Istaknuti i drugi momenti pomogli su izuzetno u učvršćivanju položaja domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni i za nekoliko stoljeća učinili ga osnovnim faktorom u političkom životu zemlje. To, naravno, ne znači da su svi bosanski plemići imali isti društveni i politički položaj, ali se za sve može reći da su, na određen način, sačinjavali politički narod u feudalnom smislu riječi, dok su stvarni udio u vlasti imali samo najistaknutiji predstavnici spahijskog staleža, uživaoci većih posjeda (zijameta). Njihov istaknutiji položaj ogleda se i u činjenici što su muški članovi zajimskih porodica najčešće nosili titulu beg (knez). U početku su uživaoci zijameta (zajimi) bili komandanti manjih spahijskih jedinica i kao takvi zvali se subaše. U klasičnom osmanskome periodu iz tih porodica regrutovani su raznovrsni funkcioneri spahijske organizacije (sandžakbezi, alajbezi, ćeribaše); lokalni upravno-poli-

cijski funkcioneri (vojvode, subaše, muteselimi), visoki funkcioneri bosanskog Divana (vezirov ćehaja, timar defterdar, timar teskeredžija i dr.) i kapetani u bosanskim kapetanijama. Jednom riječi, sva lica koja su vršila neku vlast i mogla da utiču na vlast bosanskog vezira, a na taj položaj su vrlo često, naročito ranije, imenovani pojedinci rodom iz Bosne. Premda su pojedini funkcioneri često smjenjivani, pravilo je bilo da se na njihova mjesta postavljaju opet lica njihovog društvenog ranga, čime je stvarni politički uticaj ostajao uvijek u istom društvenom krugu, to jest u krugu najuticajnijih i najmoćnijih begovskih porodica. Njihovi predstavnici bili su nosioci javnog mnjenja i kao najugledniji predstavnici svog staleža spadali su u kategoriju tzv. vilajetskih ajana (âyân-i vilâyet). Kao takvi, oni su, zajedno sa najvišim predstavnicima duhovnog reda (ulema), bili nosioci i predstavnici javnog mnjenja, a mnogi, kao što je rečeno, i stvarni nosioci vlasti.

Materijalnu osnovicu njihovog istaknutijeg položaja činili su u početku feudalni posjedi (timari, zijameti), ponegdje čifluci, zatim unosne plate dobivene od prihoda od državnih posjeda (hasova, mukata, malikana) i od vakufa. Zahvaljujući svome povoljnom ekonomskom položaju i političkom uticaju, svi su vrlo rano počeli da svoje ekonomske pozicije jačaju putem čifluka koji su nastajali na razne načine. Mnogi od njih su čifluke stvarali kupovinom zemlje. Oni pojedinci koji su bili članovi bosanskog Divana i nalazili se blizu vlasti, dolazili su do čifluka i putem različitih zloupotreba koje su im vrlo često, naročito kasnije, bile omogućene i činjenicom što su mnogi posjedi, zbog stradanja bosanskih spahija i ostalog stanovništva u ratovima i od kuge, ostajali bez svojih posjednika. Neki od istaknutijih glavara su dolazili u posjed čifluka i ukmećivanja njihovih ranijih vlasnika (raje) primjenom sile, što se, izgleda, kasnije često dešavalo u Bosanskoj krajini i sjeveroistočnoj Bosni. Znatno broj gornjih slojeva spahijskog staleža uvećavao je svoje bogatstvo i putem zakupa raznih državnih prihoda, koji su davani u ograničeni zakup (mukata) ili doživotno (malikana). Najzad, naročite mogućnosti za bogaćenje imali su oni pojedinci koji su vršili vlast i kao takvi bili ovlašteni da ubiru razne dažbine u korist bosanskog vezira. To se često dešavalo od XVIII vijeka, kada je bio zaveden poseban namet za vezira tzv. taksit, koji su od cjelokupnog stanovništva koje je posjedovalo zemlju (čifluke) ubirali ajani i kapetani kao nosioci vlasti u kadilucima.

Položaj srednjih i sitnih spahija znatno se razlikovao od položaja gornjih slojeva tog staleža. I oni su uživali spahijska lena (timare), a prihodi su im bili znatno manji. U stvari, većinu pripadnika spahijskog staleža sačinjavale su sitne spahije, među kojima je bio znatan broj sa prihodima od svega nekoliko dukata godišnje. Ekonomski položaj znatnog broja spahija bio je sličan položaju srednjih seljaka. U nemogućnosti da se izdržavaju prihodima sa timara, takve spahije i članovi njihovih porodica zadržavali su svoje ranije seljačke posjede (baštine i čifluke), obrađivali ih u svojoj režiji i davali rentu drugim spahijama. Uviđajući činjenicu da je bez držanja seljačkih posjeda (čifluka), naročito kasnije, ugrožena njihova materijalna egzistencija, i sitne spahije su nastojale da stvaraju čifluke. Proces stvaranja tih čifluka bio je dugotrajan. Ispoljavao se na razne načine, ali je, čini se, prevladavao sistem pretvaranja timara u čifluke, pri čemu je često nalažena i legalna forma. U tome im je, naročito kasnije, išla na ruku činjenica što su zbog pomora od kuge i drugih nedaća mnogi njihovi i tuđi posjeti ostajali pusti i tako postali podesni za pretvaranje u čifluke. Na opustjele posjede

domaće spahije, kao čifluk sahibije, naseljavali su hrišćansko stanovništvo sa strane. U istočnoj i centralnoj Bosni, kao i u istočnoj Hercegovini, naseljavano je pravoslavno stanovništvo iz Crne Gore, istočne Hercegovine i Sandžaka, a u zapadnoj Hercegovini katoličko stanovništvo iz Dalmacije. Intenzivan proces kolonizacije započinje u posljednjim stoljećima turske vlasti u Bosni, a naročito je bio snažan i intenzivan, izgleda, u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća. Kolonisti su naseljavani ne pod uslovima koji su važili za timarski, već za čiflučki sistem; to jest oni su naseljavani na zemlju (čifluke) čiji su mirijski vlasnici bile domaće spahije (čifluk sahibije) i sa obavezama na naturalnu rentu. U nekim dijelovima Krajine i sjeveroistočne Bosne, gdje je čiflučenje vršeno i nasilno, uglavnom od strane krupnih čifluk-sahibija, kombinovana je naturalna i radna renta. Ukoliko sitne spahije nisu mogli doći do tuđe radne snage (kmetova), oni su obrađivali zemlju u vlastitoj režiji i tako se postepeno približavali statusu slobodnih seljaka. Iako su bili lično slobodni i formalno povlašteni, uticaj ovih mnogobrojnih spahijskih krugova na politiku jedva se razlikovao od uticaja običnih muslimanskih seljaka. U istom položaju nalazili su se čuvari tvrđava na Krajini i u unutrašnjosti zemlje, koji su kao i spahije na način odžakluka (nasljeđivanje u porodici) dobivali prihode za obavljanje svojih dužnosti.

Drugu značajnu specifičnost, koja je udarila pečat istorijskom razvitku Bosne pod Turcima, predstavlja prelaženje na islam velikog dijela bosanskog stanovništva.

Pitanje različitih aspekata islamizacije u Bosni nije obrađeno kako treba. Ali, na osnovu sadašnjeg stanja nauke, moguće je tvrditi da se ona odvijala kao jedinstven proces od početka turske vlasti, i da je bila naročito intenzivna u XVI stoljeću, i da je na početku XVII stoljeća dostigla svoj vrhunac. Koliko je napredovao proces islamizacije do tog vremena, najbolje nam svjedoče podaci iz prve polovine XVII stoljeća, iz kojih se vidi da su tada više od dvije trećine stanovništva u Bosni bili Muslimani.

Najinteresantniji fenomen islamizacije predstavlja prelaženje na islam ogromnog broja bosanskih seljaka, što nije bio slučaj ni u jednoj drugoj našoj zemlji. U tome su presudnu ulogu odigrali ideološki, psihološki i socijalni momenti, među kojima se, po mom mišljenju, nipošto ne smije zanemariti tzv. bogumilska komponenta. Njen uticaj je naročito bio snažan u dijelovima klasične Bosne (dijelovi istočne i centralne Bosne), gdje su se pojavili prvi Muslimani i gdje je kasnije proces bio najintenzivniji i najdublji. U širenju islama važnu ulogu odigrala je propaganda osvajača da će bosanskim seljacima koji su u feudalnoj bosanskoj državi bili do kraja obespravljani i nemilosrdno eksploatisani, olakšati položaj i obezbijediti izvjesne privilegije, koje su zaista ostvarivane. Tu na prvom mjestu spada privilegija, koju je bosanskim Muslimanima dao osvajač Bosne Mehmed II (Fatih), da svoje mladiće daju u janjičarski podmladak (adžemi oglan). Time je, tako reći, svim Muslimanima omogućeno da se penju do najviših vrhova vojničke i državne hijerarhije. Tu su spadale još izvjesne olakšice u plaćanju dažbina spahijama i državi, o čemu ćemo kasnije govoriti.

Sve do kraja XVII stoljeća Muslimani seljaci su, kao i hrišćani, imali status raje. To znači da su spadali u kategoriju zavisnih ljudi obaveznih da daju feudalnu rentu (desetinu i dr.) svojim spahijama i da vrše izvjesne usluge u korist države. Tada su seljaci Muslimani kao i hrišćani trpjeli izvjesne zloupotrebe spahija koji su pokušavali da ih potčine dvostrukoj eks-

pioataciji, to jest da stvaraju i proširuju svoje čifluke na račun njihovih posjeda, protiv čega su se seljaci žalili Porti. Kasnije, međutim, te pojave su bile rjeđe, jer se tada, tokom XVIII stoljeća, više osjećala glad za radnom snagom nego za zemljom.

Iako se položaj muslimanskih seljaka izvjesno vrijeme nije bitno razlikovao od položaja hrišćanske raje, čiji je broj u XVII i XVIII stoljeću bio znatno manji, seljaci Muslimani su od početka imali izvjesne povlastice koje su im otvarale mogućnost da, u određenim okolnostima, postanu lično slobodni. Oni nisu bili obavezni da spahijama daju ličnu novčanu rentu od glave na koju su bili obavezni svi odrasli muškarci hrišćani. Dalje, Muslimani su bili oslobođeni podaničkog poreza na glavu (harač — džizija). U nekim krajevima Bosne od početka turske vladavine seljaci Muslimani su bili obavezni na vojnu službu, naročito u slučaju upada neprijatelja u Bosnu, zbog čega su bili oslobođeni (mu af) posebnih državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye. Obaveza svih bosanskih Muslimana na vojnu službu češće se javlja od vremena nazadovanja Osmanskog Carstva, a postaje, tako reći, stalnom od XVIII stoljeća, to jest od vremena kada je Bosna postala granični pašaluk Osmanskog Carstva prema njenim tada najagresivnijim susjedima — Austriji i Mletačkoj Republici. Učešće seljaka Muslimana u vojnoj službi uticalo je na dalje smanjivanje posebnih doprinosa državi, pa su svi seljaci faktički postajali mu af (oslobođeni državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye). To im je bilo potvrđeno posebnim naredbama centralne vlasti. Na toj osnovi se i kod seljaka Muslimana učvršćivala svijest o njihovom posebnom položaju u Carstvu za čiju su egzistenciju bezbroj puta žrtvovali svoje živote i imetke. Te žrtve im, izgleda, nisu teško ni padale, jer su svi bosanski Muslimani Osmansko Carstvo smatrali svojom muslimanskom državom, čija je odbrana bila njihova vjerska dužnost (farz). U sultanu su gledali poglavara države i islamske zajednice (halifa), kome je vlast povjerenjena od boga i kome se mora po vjerskoj dužnosti pokoravati. Takav razvoj stvari, u uslovima prorjeđivanja muslimanskog stanovništva, među njima naročito spahija, pod uticajem ogromnih stradanja na stranim ratištima i od raznih teških bolesti (naročito kuge), otvarao je mogućnost za seljake Muslimane da postanu slobodni vlasnici zemlje (čifluk-sahibije) koju su obrađivali (čifluci). Na toj osnovi su nekadašnji zavisni muslimanski seljaci (raja) postajali slobodni seljaci, u kom statusu ih je najveći broj zatekla austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine.

U širenju islama na selu značajnu ulogu odigrali su gradovi kao središta muslimanske kulture i civilizacije. Većina gradova u Bosni podignuta je u doba Turaka. Gradovi su se razvijali kao središta zanatstva i trgovine koja su bila organizovana na orijentalni način, kao upravni i sudski centri, i kao obrazovni i duhovni centri svih Muslimana.

U gradovima je u početku živio znatan broj hrišćana. Međutim, brzom islamizacijom gradovi su postali pretežno muslimanski sa neznatnim brojem pravoslavnih, katolika i Jevreja. Nagli porast muslimanskog stanovništva nastao je na prvom mjestu kao posljedica islamizacije domorodaca građana i islamiziranih seljaka koji su se neprekidno naseljavali u gradove. Pored opštih uzroka koji su pogodovali širenju islama u Bosni uopšte, gradsko stanovništvo su islamu privlačile i izvjesne privilegije. Ono je bilo lično slobodno, jer nije imalo nikakvih feudalnih obaveza. Osim toga, Osmansko

Carstvo je sve građane Muslimane oslobodilo i posebnih državnih nameta avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye.

Sastav gradskog muslimanskog stanovništva bio je šarolik. Tu su, na prvom mjestu, spadali razni slojevi muslimanskog sveštenstva i duhovne inteligencije, kao što su bili vjerski službenici (muezzini, imami, hatibi, vaizi), učitelji u osnovnim (mekteb) i profesori u srednjim školama (medrese) tj. mualimi i muderisi. Zatim tumači šerijata i kanuna (muftije) i šerijatski suci (kadije). Najzad, u gradovima su imali često svoje sjedište i vojno-policijski organi. Izuzimajući sitne vjerske službenike, ovaj dio gradskog stanovništva imao je izuzetno privilegisan položaj. Imali su visoke prihode i razne materijalne beneficije koje su dobivali od države ili od islamskih vjerskih zadužbina (vakufa). Osobito istaknut položaj imali su najviši predstavnici uleme — muftije, kadije, muderisi i vaizi. Kao takvi, oni su spadali u kategoriju uglednih lica (ajan i ešraf) i činili krug onog najvišeg sloja koji je u gradovima, i ne samo u gradovima, formirao javno mnjenje i imao značajan uticaj na vlast.

Najveći broj gradskog stanovništva predstavljali su zanatlije i trgovci, koji su bili organizovani u esnafe (cehove). Esnafska organizacija imala je zadatak da štiti položaj svih članova i da im izriče disciplinske mjere za izvjesne presteupe.

Zanatlije i trgovci su živjeli od svoga rada, ali su bili lično slobodni. U klasičnom periodu Osmanskog Carstva nisu imali nikakvih feudalnih niti materijalnih obaveza prema državi, jer su vrlo rano bili oslobođeni od tereta u korist države avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, to jest bili su mu af. Zbog toga su zanatlije i trgovci Muslimani bili dužni da daju određen broj vojnika (sejmen) za odbranu granica Bosne i da ih snabdijevaju opremom i hranom. Njihova stalna vojna obaveza došla je do izražaja kasnije, od kraja XVII stoljeća, kada je zapadna granica Osmanskog Carstva išla sadašnjom granicom Bosne i Hercegovine. Na to je uticala i okolnost što se od tada počela snažnije da ostvaruje povezanost između esnafske i janjičarske organizacije, jer se od tada veći broj janjičara zbog neredovnih plaća posvećuje zanatstvu i trgovini. Od tada janjičari i njihovi potomci postaju gospodari u gradskoj privredi i unose u esnafsku organizaciju svoja shvatanja i svoje ranije stečene privilegije. U uslovima opadanja autoriteta centralne vlasti u provincijama, ti slojevi, zajedno sa svojim starješinama i gradskom ulemom, postaju faktički gospodari u gradovima i nastoje da bosanskom veziru i njegovim funkcionerima ograniče svaki jači uticaj na gradske poslove. U tom pogledu naročito je bila karakteristična situacija u Sarajevu i Mostaru. U tim gradovima su janjičarski elementi imali najveći uticaj, dajući snažan otpor nastojanjima vezira i njegovih funkcionera da gradsko stanovništvo oporezuju taksitom. Istina, na to su veziri u XVIII stoljeću imali pravo, jer je i gradsko stanovništvo, bez obzira što je ranije uživalo muafiyet, moralo da daje dio doprinosa za izdržavanje vezira, i to stoga što su gotovo svi slojevi gradskog stanovništva u bližoj i daljoj okolini gradova posjedovali manje ili veće čifluke. Pitanje kako je gradsko stanovništvo došlo u posjed tih čifluka, nije dovoljno jasno, pa ga treba proučiti. Ali, već sada se može tvrditi da je gradsko stanovništvo sticalo čifluke najčešće kupovinom, ali nije isključeno da su ih mnogi posjedovali kao svoje bivše baštine i čifluke. Težnja tih slojeva da posjeduju čifluke imala je svoju objektivnu podlogu u činjenici što su građani morali da učestvuju u vojnoj službi napuštajući

pri tom privremeno svoje glavno zanimanje i prepuštajući svoju porodicu da se izdržava sa zemlje (čifluka). Interesi gradskih slojeva, kao uživalaca čifluka dodirivali su se sa interesima ostalih posjednika zemlje (čifluk sahibija).

Tako je u Bosni postepeno nastajalo i oblikovalo se po formi i sadržaju jedno jedinstveno muslimansko društvo, jedna zajednica pored drugih zajednica (pravoslavne, katoličke i jevrejske). Bosansko muslimansko društvo se oformilo kao specifičan vid osmanskog društva, koje je u jednu cjelinu povezivala zajednička vjera islam i zajednička privrženost osmanskoj muslimanskoj državi čijim su posredstvom Bosanci postali Muslimani i na taj način tijesno povezali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom jedinstvene vjere islama muslimansko društvo u Bosni usvojilo je jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug. Na toj osnovi ono se formiralo kao posebna etnička zajednica i razvijalo kao poseban narod sa posebnim interesima i stremljenjima. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva, koje se većinom nalazilo u zavisnom odnosu i potčinjenom političkom položaju, muslimansko društvo je imalo više staleža: spahije, sveštenstvo (ulema), gradski slojevi i zavisni muslimanski seljaci (raja).

Premda je sve muslimansko stanovništvo imalo povoljniji politički položaj od nemuslimana, svi Muslimani nisu bili jednako povlašteni. U povlaštenom položaju od početka turske vlasti u Bosni bili su: spahije, mustahfizi (čuvari tvrđava), ulema (pripadnici muslimanskog duhovnog reda) i janjičari. Naravno, ni svi ti slojevi nisu imali jednak društveni i politički položaj. Po svom ugledu i uticaju isticali su se oni pojedinci koji su bili ekonomski jači, po rangju viši, društveno priznatiji, obrazovaniji i učeniji. To su u spahijskoj organizaciji bili zajimi, bez obzira na položaj i funkciju koju su vršili (subaše, alajbezi, vezirov ćehaja, muteselimi i drugi); u redovima uleme to su bile kadije, muftije, muderisi, hatibi i vaizi; u janjičarskoj organizaciji njihove age i serdari; u gradskim posadama dizdari i druge age, a u kapetanijama — kapetani. Svi oni spadali su u glavarski sloj Bosne i bili pripadnici najuglednijih ljudi (ajan i ešraf). Slično svojim staleškim drugovima u drugim muslimanskim krajevima Osmanskog Carstva oni su sačinjavali elitu muslimanskog društva i bili stvarni predstavnici javnog mnjenja, a mnogi i direktni nosioci vojne i upravne vlasti (subaše, alajbezi, muteselimi, serdari, dizdari, ajani i kapetani).

Ostali dijelovi muslimanskog stanovništva spadali su, u stvari, u eksploatisanu masu. Jer, bez obzira što je položaj seljaka Muslimana i gradskih proizvođačkih slojeva bio nešto povoljniji od položaja hrišćanske raje, Muslimani proizvođači, a naročito seljaci Muslimani, morali su da podnose razne materijalne i lične žrtve prema spahijama, da učestvuju u odbrani granica Bosne i da doprinose izdržavanju bosanskog vezira i drugih državnih funkcionera. Ove poslednje obaveze datiraju još od kraja XVII, a ustaljuju se tokom XVIII stoljeća i traju sve do kraja turske vlasti u Bosni. Iako su seljaci Muslimani postajali slobodni, pod uticajem spomenutog oporezivanja u korist bosanskog vezira njihov položaj se faktički silno pogoršavao. To se dešavalo naročito od XVIII stoljeća dok su Muslimani u velikom dijelu Bosne još uvijek predstavljali glavnu zemljoradničku snagu stanovništva. Pritisnuti raznim doprinosima koji su ubirani prilikom ubiranja doprinosa u korist bosanskog vezira (taksit) i zloupotrebama organa lokalne vlasti, seljaci Muslimani počinju da pružaju otpor i da se otvoreno bune protiv

hosanskih vezira i domaćih lokalnih upravnih i sudskih funkcionera: ajana, kapetana, muteselima i kadija.

U pojedinim krajevima Bosne, najčešće u Sarajevu i njegovoj okolini, izbijale su bune seljaka Muslimana još u XVII stoljeću. Prva velika muslimanska seljačka buna pojavila se u prvoj polovini pete decenije XVIII stoljeća. Ona je zahvatila gotovo čitavo područje Bosne i Hercegovine i trajala više od deset godina. Ogorčeni na prekomjerno izrabljivanje i zloupotrebe vlasti bosanskih vezira i njihovih pomagača ajana, kapetana, kadija i dr., seljaci i gradska muslimanska sirotinja odbijali su da daju namete. Kada su vlasti pokušale da ih prisile na to, oni su se dizali na oružani otpor i ubijali pojedine predstavnike vlasti. Kad su organi vlasti počeli da primjenjuju represalije, seljaci su se masovno dizali i napadali predstavnike vlasti, njihove odrede i pomagače iz redova imućnih klasa (spahije, bogate trgovce i dr.), palili njihove domove, uništavali njihov imetak, opsjedali i razarali utvrđene zamkove itd. Glavna žarišta velike muslimanske seljačke bune bila su u Tešnju, Tuzli, Sarajevu, Livnu, Duvnu, istočnoj Hercegovini i Mostaru. Pored seljaka zemljoradnika, u pobunjeničkim redovima su ponegdje učestvovala i sitne spahije, siromašniji gradski slojevi (koji su zbog uživanja čifluka i sami morali da daju doprinos veziru i razne doprinose organima lokalne vlasti), kao i neki predstavnici duhovnog reda (ulema). Glavni i najistaknutiji vođa pobunjenih seljaka i gradske sirotinje bio je kadija Abdurahman Muharemija iz Sarajeva. On je, izgleda, bio jedan od začetnika bune i njen najsposobniji i najdosljedniji organizator i vođa. Zbog toga je u odlučnom obračunu sa snagama bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice i glavom platio 1753. godine u okolini Zvornika.

Kao i sve seljačke bune u srednjem vijeku, i ova buna bosanskih seljaka izbila je spontano i odvijala se bez jasnog plana i programa i bez nekog čvrstog vođstva sposobnog da sve heterogene elemente poveže u jednu cjelinu i da im ukaže neku perspektivu.

Ubrzo po izbijanju, seljačka buna u Bosni počela je da poprima anarhičan karakter. Nju su izazivali, podsticali i nosili deklasirani elementi iz redova janjičarske organizacije (baše), oni su bunu iskoristili za sijanjanje straha, primjenu nasilja i pljačkanje vrlo često i nedužnog stanovništva, čime su izazivali njegov gnjev. Time su zasjenjivali prave uzroke bune, onemogućavali njen uspješan ishod i olakšavali posao organima vlasti da postepeno povrate svoj autoritet, te da osloncem na gornje slojeve muslimanskog stanovništva uguše bunu bosanskih seljaka.

Karakteristično je da su u početku ove bune neki njeni inicijatori u Sarajevu radili na stvaranju izvjesne domaće vojne organizacije. Ona je, izgleda, trebalo da učini nepotrebnim oporezivanje stanovništva u korist bosanskih vezira. Polazeći od prakse učešća svih bosanskih Muslimana u odbrani granica Bosne i održavanju reda u zemlji, ti krugovi su bili razvili akciju za stvaranje odreda seljačko-gradske vojske po janjičarskom uzoru; trebalo je da se njeni pripadnici zovu baše kao i janjičari u gradovima. Po zamisli inicijatora, tom vojnom organizacijom trebalo je da budu obuhvaćeni svi vojni redovi u Bosni, uključujući tu i posade u kapetanijama, kao i njihove komandante kapetane. Na toj osnovi razvio se žestok sukob sa nekim kapetanima na Krajini. Iz svojih klasnih razloga, kapetani nisu bili skloni da se pridruže ustanicima, jer su za očuvanje svojih pozicija vidjeli jaču garanciju u saradnji sa sultanom i bosanskim vezirrom. Pokušaj formi-

ranja seljačko-gradske vojske propao je već u začetku, kako zbog otpora bosanskih kapetana, tako i zbog sebičnih motiva inicijatora ove zamisli — gornjih slojeva sarajevskog stanovništva — koji su dobrovoljne priloge sabirane u svrhu mobilizacije seljaka iskoristili za lično bogaćenje.

Seljački pokret bio je, uglavnom, ugušen do kraja 1757. godine na čitavom području Bosne i Hercegovine. Izvjestan pozitivan rezultat tog pokreta ispoljio se u tome što je kasnije bilo manje zloupotreba i što je uneseno više reda u oporezivanje. Ukoliko su se zloupotrebe i javljale, bile su sporadične i ograničene samo na nezakonito djelovanje izvjesnih funkcionera kojima je narod pružao otpor, a na neke dizao i ruku. Najzad, u seljačkom pokretu ispoljena je snažna klasna mržnja nižih protiv gornjih slojeva muslimanskog društva u Bosni, koja je u nesmanjenom vidu potrajala sve do kraja XVIII stoljeća.

Na početku XIX stoljeća Bosna i njeno cjelokupno muslimansko stanovništvo našli su se u sasvim novoj situaciji. To je doba kada je Osmansko Carstvo trpjelo teške udarce od spoljnih neprijatelja, naročito Rusa, i uzdržavano otporom i bunama njenih hrišćanskih podanika. Najjače udarce Turcima u našim zemljama zadavali su tada nacionalno-oslobodilački pokreti Crnogoraca i Srba, što je imalo značajne reperkusije na raspoloženje i stav bosanskih Muslimana. Kako je nacionalno-oslobodilačka borba vođena pod parolom »za krst časni i slobodu zlatnu«, ona je imala ideološki vid sukoba Hrišćanstva i Islama i zato je brzo otupljivala klasni sukob među Muslimanima u Bosni i uticala na njihovo jedinstvo. U takvim okolnostima seljaci Muslimani potiskuju u zadnji plan klasnu mržnju prema gornjim slojevima muslimanskog društva, stupaju s njima zajedno u odbranu muslimanske osmanske države, što je ujedno značilo i odbranu vlastite fizičke egzistencije. Na otupljivanje klasne mržnje uticala je i činjenica što je muslimanskom stanovništvu u prvoj polovini XIX stoljeća postepeno bio olakšan položaj plaćanja državnih poreza. Oni tada taj teret počinju još više da dijele sa hrišćanskim kmetovima čiji se broj u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća počeo naglo da povećava snažnom kolonizacijom pravoslavnog stanovništva iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Na to stanovništvo prebacivana je postepeno obaveza prema domaćim čifluk sahibijama (davanje polovine, trećine, četvrtine, petine) i teret izdržavanja organa državne vlasti. To je ubrzo izazvalo snažan otpor kmetova protiv zloupotreba organa vlasti, zakupaca državne desetine i čifluk sahibija. Otpor se manifestovao u ustancima srpskih seljaka koji su kulminirali u ustanku u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini 1875—1878. godine.

I opšti politički položaj cjelokupnog muslimanskog stanovništva, naročito njegovih vladajućih krugova, u prvoj polovini XIX stoljeća počinje da slabi i tamni pod uticajem opšteg slabljenja Osmanskog Carstva u Evropi, čiji su tadanji sultani (Selim III i Mahmut II) pokušavali da reformišu stari sistem i da izgrade državu na savremenijim osnovama. Reformne zamisli trebalo je da budu konkretno ostvarene putem ukidanja klasičnih osmanskih ustanova (spahijske i janjičarske organizacije). Reforme su dalje imale ne samo da spasu Carstvo od propadanja nego i to da od teokratsko-apsolutističke monarhije otvore put postepenom oblikovanju takvog državnog sistema koji bi vodio obrazovanju ustavne monarhije. Zato su reforme predviđale formalnu jednakost pred zakonom svih podanika bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost i jednaku raspodjelu obaveza prema državi na sve poda-

nike prema njihovom imovinskom stanju. Vladajući krugovi u Bosni (ajani, kapetani, vrhovi uleme), kao i pripadnici janjičarske organizacije i tvrđavskih posada vidjeli su u tome opasnost za svoje pozicije. Zbog toga su nastojali da održe staro stanje, da se u Bosni ne provedu reforme, pa su na kraju pokušali da to spriječe silom, oružanom borbom koju su pružili više puta od 1827. do 1850. Naj snažniji otpor pružili su ostaci janjičara u Sarajevu i glavni nosioci vlasti u Bosni i Hercegovini u XVIII i prvim decenijama XIX stoljeća — ajani i kapetani. U svim tim pokretima jasno se ispoljila činjenica da su domaći povlašteni slojevi bili nosioci vlasti ili su se nalazili blizu te vlasti i da su živjeli u uvjerenju da se osmanska vlast i islamska vjera u Bosni može održati samo ako oni budu držali sudbinu zemlje u svojim rukama, kao što su to činili u toku čitavog perioda turske vladavine. I to, naravno, u okviru stare vojne organizacije i u okviru stare društveno-političke strukture, koja je istorijskim razvojem bila preživjela i morala da nestane.

Svoju težnju da održe stare pozicije manifestovali su najprije oni gradski slojevi muslimanskog stanovništva koji su bili pripadnici ili pristaše domaćih janjičara. Pod vođstvom svojih lokalnih starješina i nekih uglednih predstavnika uleme, oni su se suprotstavili provođenju carskog fermana o ukidanju janjičarskog odžaka. Najprije su, na brzinu, organizovali u Sarajevu skupštinu uglednih ljudi iz 32 bosanska kadiluka u oktobru 1826, sa koje su uputili sultanu predstavku (mahzar). U predstavci su istakli svoje zasluge za Osmansko Carstvo i izrazili neslaganje sa ukidanjem janjičarskog odžaka, ističući da je on u Bosni još uvijek sposoban da izvršava svoju ulogu u odbrani zemlje.

Odlučnost Carigrada da uništi ostatke janjičarstva u čitavom Carstvu bila je, međutim, nespojiva sa zahtjevom bosanskih janjičara. Zato su najviši predstavnici Porte u Bosni nastavili sa energičnim provođenjem naredaba o ukidanju janjičara, što je prisililo bosanske janjičare da pruže oružani otpor. Najjače njegovo uporište bilo je u Sarajevu. Međutim, otpor nije pokazao vidnije rezultate; Portin emisar bosanski vezir Abdurrahman-paša je uspio da ga silom uguši i da poubija glavne kolovođe bune (u proljeće 1827). Tom prilikom su opljačkani neki najbogatiji sarajevski trgovci. Abdurrahman-paša je to postigao zato što nije naišao na jednodušan otpor svih vladajućih slojeva bosanskog muslimanskog društva. Nije bilo potpune sloge čak ni među onim slojevima koji su bili najviše pogođeni ukidanjem janjičarskog odžaka, a da ne govorimo o predstavnicima uleme, kapetanima i ajanima. Istina, izvjestan broj ajana (iz Foče, Pljevalja, Rogatice, Višegrada, Vlasenice, Birča, Tuzle, Bijeljine, Tešnja, Zenice, Travnik, Skoplja, Livna, Mostara, Gacka i Nevesinja) bio je obećao svoju potporu Sarajlijama, ali se sve završilo na tom obećanju. Istovremeno, najveći broj kapetana neutralno se držao u pokretu bosanskih janjičara. Neki su, kao, npr., Husejin kapetan Gradašćević i Alibeg Fidahić čak i pomagali akciju bosanskog vezira.

Bilo je više razloga za odsustvo jednodušnosti bosanskog stanovništva u ovakvom krupnom pitanju. Odlučujući su, po mome mišljenju, heterogenost društvene strukture muslimanskog stanovništva koja je bila prožeta jakim elementima feudalizma i privrženosti bosanskih Muslimana ideji osmanske muslimanske države i njenom vrhovnom državnom i vjerskom poglavaru — sultanu (halifi). Jedinstvo bosanskih Muslimana bilo je moguće tada ostvariti samo u slučajevima kada su se morali konfrontirati sa vanjskim neprijateljem Osmanskog Carstva ili svojim unutrašnjim protivnicima (iz redova hri-

šćanskog stanovništva). Konfrontacija tog društva prema Osmanskom Carstvu izazivala je kolebanje čak i onih čiji su životni interesi bili pogođeni, a da ne govorimo o ostalim dijelovima stanovništva, naročito seljacima Muslimanima koji nisu imali mnogo razloga da podupiru antireformne akcije svojih glavarova, koji su nerijetko bili njihovi eksploatatori i zulumčari, pa su najčešće stajali po strani. Najzad, znatan broj takvih pojedinaca nalazio se u redovima gornjih slojeva muslimanskog društva koji su svoj negativan stav prema otporu janjičara i njihovih pristaša nastojali da iskoriste za jačanje i učvršćivanje svojih pozicija. Sve to došlo je do još jačeg izražaja i kasnije u otporu bosanskih ajana i kapetana protiv ukidanja tih ustnova u Bosni.

Ustanova ajana razvila se u prvoj polovini XVIII stoljeća kada klasična struktura osmanske lokalne vlasti nije mogla da odgovori novonastalim vojnim i finansijskim potrebama države. Razorenost klasične vojne organizacije nametnula je državi potrebu da vrši mobilizaciju cjelokupnog muslimanskog stanovništva za odbranu države (nefir-i am), a nedostatak sredstava za izdržavanje aparata vlasti u provincijama nametao je zadatak da se ta potreba podmiruje putem posebnog oporezivanja podanika. Na toj osnovi pojavio se citav niz novih poslova u kadilucima koje su počeli samoinicijativno da obavljaju pojedini velikaši iz grupe vilajetskih ajana još u XVII stoljeću. Ti poslovi su se u XVIII stoljeću uobličili u posebnu ustanovu koja je po nazivu njenih nosilaca ajana nazvana ajanluk.

Funkciju ajana u pojedinim kadilucima vršili su u početku izabrani pojedinci iz najistaknutijih i najuticajnijih velikaških porodica. Pošto je ajanstvo pružalo izvanredne mogućnosti za bogaćenje i učvršćenje vlasti pojedinaca, to su najjači velikaši ubrzo pokazali težnju da ga uzurpiraju za sebe, da ga vrše doživotno i obezbijede za svoje potomstvo. Time se manifestovala tendencija feudalizacije ove funkcije i učvršćivanja cjelokupne vlasti u kadilucima u rukama najuticajnijih velikaških porodica. Tako se u velikom broju kadiluka u Bosni ajanluk našao i u posjedu kapetana. Kako je funkcija kapetana bila nasljedna u porodici, to je prirodno i ajanluk u njihovim rukama postao nasljedan. Kapetani su ajanstvom pored vojne, stekli i političku vlast i tako tokom XVIII stoljeća izrasli u krupne feudalne glavare u pojedinim kadilucima.

U takvim uslovima su najuticajniji predstavnici bosanske feudalne klase, zahvaljujući ajanskoj funkciji, došli u mogućnost da se ponašaju kao pravi feudinci ne samo na svojim čiflicima nego i u kadilucima i nahijama. U tim oblastima oni su se ponašali slično krupnim feudalcima srednjovjekovne bosanske države. Štaviše, među bosanskim ajanima za razliku od bosanske feudalne vlastele, bila je jače izražena kolektivna klasna svijest, koja je izvirela iz potrebe uspješnijeg držanja hrišćanske raje i muslimanske sirotinje u potčinjenom društvenom položaju i uspješnijeg suprotstavljanja spoljnim neprijateljima. Djelujući kao neosporni gospodari u zemlji, bosanski ajani i kapetani su koncem XVIII i početkom XIX stoljeća pretvorili bosanski pašaluk u svojevrsnu konfederaciju ajana. Snaga te konfederacije počivala je na svijesti o potrebi zajedničkog nastupa protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, na svijesti o potrebi suzbijanja eventualnih unutrašnjih narušilaca te ravnoteže, kao i na svijesti o potrebi smetanja predstavnika centralne vlasti (bosanskog vezira) da odlučnije djeluje protiv njihovih interesa. Jednom riječi, bosanski ajani su skoro čitavo jedno stoljeće učvršćivali svoju vlast

i tako stekli uvjerenje o svojoj neophodnosti i nezamjenjivosti u odbrani i čuvanju zemlje.

Ali, pošto je vlast ajana bila u osnovi suprotna centralističkim težnjama osmanskih sultana, koji su na početku XIX stoljeća počeli da na ruševinama starog poretka provode reforme (tanzimat) i postepeno izgrade novi oblik monarhije, težnje bosanskih ajana da sačuvaju stari poredak došle su neminovno u sukob sa tim nastojanjima centralne vlasti. U tim okolnostima bosanski ajani su se našli u dilemi ili da prihvate reforme i da se od polunezavisnih glavara u kadilucima preobraze u obične državne službenike ili da otporom pokušaju sačuvati stare odnose i staro stanje. Obje dileme su našle svoje pristalice: prva u Hercegovini, a druga u Bosni.

Kada nisu postigli saglasnost Porte da ne dira u stare odnose, neki najuticajniji bosanski ajani su se odlučili da oružjem spriječe namjere Porte. Iz toga se rodio poznati pokret bosanskih ajana na čelu sa Husejin-kapetanom Gradašćevićem, koga su izabrali za bosanskog vezira, a legitimnog turskog vezira protjerali iz Bosne. Time su bosanski ajani jasno manifestovali težnju da sačuvaju stečene ekonomske i društveno-političke pozicije i da i dalje igraju odlučujuću ulogu u političkom životu zemlje. Njihova namjera nije bila uperena protiv vrhovnog sultanovog suvereniteta u Bosni, već protiv turskog vezira kao posrednika u vlasti između njih i sultana. To je jasno došlo do izražaja u programu Husejin-kapetana Gradašćevića o kome on govori u jednom pismu upućenom austrijskom caru marta mjeseca 1832. godine. U tom pismu je Husejin-kapetan istakao da ostaje i dalje vjeran svom vrhovnom gospodaru sultanu, koga će uvijek vjerno, hrabro i podanički služiti i priznavati njegove zapovjesti, kao i ranije, ali pod uslovima:

1. da sultan ne nameće Bošnjacima »novu vjeru«, novi poredak i nove uredbe, koje nisu u skladu sa starim običajima i starom Muhamedovom vjerom, protiv čega se bosanski narod pobunio i stavio na kocku život i imetak;

2. da im sultan potvrdi i imenuje za vezira jednog Bošnjaka, a da im ne šalje za vezira strance (Turke), koji su ih svojim nasiljem uništavali i odnosili iz Bosne njihove glave i njihov imetak;

3. da nikoga od veleposjednika ne liši njegovog imanja, već da im ga ostavi na uživanje, kako je to i ranije bilo, i

4. da im ostavi na snazi stare uredbe koje postoje od davnina.

Sultan, međutim, nije prihvatio zahtjeve Husejin-kapetana i njegovih pristalica, nego je naredio velikom veziru Rešid-paši da silom uguši njegov pokret, što je ubrzo i ostvareno. U tom sukobu Husejin-kapetan je i pored nekoliko izvanrednih uspjeha (porazio je čak i velikog vezira na Kosovu) doživio poraz koji je, u stvari, značio početak kraja bosanskih ajana da i dalje ostanu odlučujući faktor u političkom životu Bosne, kakav se vremenom bio ustalio. Time je otvoren put postepenoj likvidaciji političke dominacije najistaknutijih domaćih glavara u Bosni.

Drugim putem pošli su ajani u Hercegovini. Pod vođstvom stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića (Stočevića) i gatačko-pivskog ajana Smail-age Čengića oni su stali na stranu centralne vlasti u nadi da, formalno izraženom lojalnošću centralnoj vlasti, sačuvaju stare pozicije, ili da ih čak i pojačaju. I zaista, u tome su postigli privremen uspjeh. U slučaju Ali-age Rizvanbegovića on je bio krunisan pašinskom titulom i vezirskim položajem u Hercegovini. Na tom položaju Ali-paša se održao devetnaest godina i za to

vrijeme vladao Hercegovinom kao sultanov vazal, a ne kao njegov vjerni sluga, likvidirajući istovremeno politički uticaj ostalih hercegovačkih ajana. Centralna vlast ga je podnosila sve do trenutka kada je smogla snage da se konačno obračuna sa bosansko-hercegovačkim velikašima. Ta joj se prilika pružila 1850—1851. godine, kada se Omer-paša Latas definitivno razračunao sa bosansko-hercegovačkim plemstvom od kojih su u tom obračunu mnogi uništeni, a među njima prvi Ali-paša Rizvanbegović-Stochević. Time se, u stvari, završava agonija bosanskog plemstva i započinje nova epoha u istoriji Bosne pod Turcima, epoha postepenog zavođenja reforama, koja se sastojala u preuzimanju vlasti turskih činovnika i sužavanju uticaja domaćeg plemstva. Istovremeno su činjeni pokušaji da se formiraju savjetodavna vijeća sa određenim brojem predstavnika svih zajednica. U tom stanju Bosnu je zatekla i austro-ugarska okupacija.

LITERATURA

- Bašagić S.: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.
- Bašagić S.: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb 1931.
- Bejtić Alija: *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752—56. i 1757—1760)*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jug. naroda pod turskom vladavinom VI—VII, Sarajevo 1958.
- Čurić H.: *Alipaša Rizvanbegović Stochević*, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVI, Beograd 1937.
- Cubrilović V.: *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, JIČ, sv. 1—4, Beograd 1935.
- Đaković Luka: *Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*, Pregled, 9, Sarajevo 1967.
- Filipović N.: *Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose)*, Godišnjak istor. dr. Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1952.
- Filipović N.: *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955.
- Hadžijahić M.: *Turska komponenta u etnogenezi bosanskih Muslimana*, Pregled, 11—12, Sarajevo 1966.
- Handžić A.: *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Alipaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo 1955.
- Istorija naroda Jugoslavije*, knjiga II, Beograd 1960.
- Jokanović V.: *O bošnjaštvu*, Odjek broj 15—16, Sarajevo, avgust 1968.
- Jokanović V.: *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled broj 8 (avgust) i broj 9 (septembar) 1968, Sarajevo 1968.
- Kapidžić H.: *Omer Latas u Bosni — Pacifikacija Bosne*, Kalendar Gajret za 1939, Sarajevo 1940.
- Kreševljaković H.: *Odakle i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani*, Danica kalendar za 1916. godinu, Zagreb 1915.
- Kreševljaković H.: *Početak ukidanja janjičara u Bosni*, kalendar Pravda za 1925, Sarajevo 1924.
- Kreševljaković H.: *Husein kapetan Gradašchević Zmaj od Bosne*, Sarajevo 1936.
- Kreševljaković H.: *Morići — Prilog povijesti Sarajeva*, Sarajevo 1938.
- Kreševljaković H.: *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851)*, Godišnjak dr. istor. BiH, I, Sarajevo 1949.
- Kreševljaković H.: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954.
- Kulišić S.: *Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. VII, Sarajevo 1952.

- Pavlović D.: *Pokreti u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuta II*, Beograd 1913.
- Popović V.: *Istočno pitanje*, Beograd 1928.
- Skarić V.: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937.
- Skarić V.: *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Kalendar Gajreta za 1940, Sarajevo 1939.
- Solovjev A.: *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak istorijskog društva BiH, I, Sarajevo 1949.
- Spaho F.: *Pobuna u tuzlanskom srezu polovinom osamnaestog vijeka*, GZM, XL, Sarajevo 1933.
- Sučeska A.: *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 1959.
- Sučeska A.: *Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću)*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu VIII, Sarajevo 1960.
- Sučeska A.: *Malikana*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VIII—XI, Sarajevo 1960.
- Sučeska A.: *Ajani (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka)*, Sarajevo 1965.
- Sučeska A.: *O nastanku čifluka u našim zemljama*, Godišnjak dr. istor. BiH, XVI, Sarajevo 1967.
- Sučeska A.: *O nasljeđivanju odžakluk timara*, God. Prav. fak. XV, Sarajevo 1967.
- Sučeska A.: *O seljačkim bunama u Bosni u XVII i XVIII stoljeću (u štampi — Godišnjak dr. istor. BiH XVII)*.
- Šabanović H.: *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
- Šabanović H.: *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak dr. istor. BiH XI, Sarajevo 1960.

Summary

Among the greatest peculiarities in the history of Bosnia and Herzegovina under the Turkish rule belongs the formation of a separate Moslem society in Bosnia from which the Moslem people descends. The author has endeavoured to elucidate the process of coming into existence of this society and how the Moslem people shaped itself. Islamic ideology — regardless of class differences — was tied into a unified whole, and as a whole this Islamic community had separate interests and aspirations. To differentiate from other peoples of Bosnia and Herzegovina (Croats, Srbs, Jews) the Moslem people, as part and parcel of the Moslem Turkish Empire as the whole, was composed of all states, strata and social groups, i. e. feudal landowners (spahije), dependent peasants (raja), free youmanry, tradesmen and merchants, paid soldiers (janjičari) and clergy (ulma).

The higher circles of the Moslem community consisted of feudal masters (spahije) of local descent, paid soldiers of local descent (janjičari) and the higher representatives of clergy. The highest representatives of that social stratum constituted the political, state forming, body of the Moslem people (vilajetski ajani). This body became specially prominent in the time of decline and fall of the Turkish empire in the course of the 18th and 19th centuries. More than in previous times they played the decisive role in the political life of the country.

The greatest number of Bosnian Moslems, who seem to have comprized the majority of all population until the end of the 18th century, were agricultural peasants. Although they were — generally speaking — in a somewhat better position due to the fact that they were Moslem in an Islamic Empire, Moslem peasants until the end of the 17th century, like Christian peasants (Orthodox and Catholic) belonged to the category of dependent people (raja). Only later in the course of the 18th and 19th centuries in specific circumstances of sudden decrease of Bosnian Moslem population (wars, plague, hunger, etc.) and disintegration of the Otoman state in which they had to serve army, the Moslem peasants gradually started to get free.

Like the Cristian peasants, Moslem peasants had for a long time to pay rent to the feudal lords and to perform various jobs and services and pay taxes to the state and her Provincial Commissioners. Collecting of money and goods for the maintenance of the Bosnian Vezir and his train was a specially burden in the course of the 17th, 18th and 19th centuries. Since the 18th century the dues to the Bosnian Vezir — the Taxit — were permanently increasing and the collecting of the dues were accompanied by various misuses committed by the collectors (kadis, ayans, captains, muteselims). Not being able to bear tortures, terror and various other misuses, Moslem peasants and the poorer strata of town population (tradesmen, small merchants and others) resisted from time to time. This resistance took vast proportions in the middle of the 18th century and manifested itself as a universal uprising.

The peasant uprising lasted for more than ten years. It ended with a defeat like all peasant uprisings in the Middle Ages. As a consequence, class hatred of peasants against the upper strata of the Moslem society (kadis, ayans, captains, etc) was intensified. This hatred was constantly increasing until the end of the 18th century, but at the beginning of the 19th century it decreases abruptly. In that period people's liberating struggle of Serbs and Montenegrins gains force on the frontiers of Bosnia. As Bosnia was a pashaluk of the Otoman Empire, Bosnian Moslems had to defend it as their own state, since they were obliged to do so by the Mohamedan religion. The struggle of Serbs and Montenegrins was in process even earlier, but it became very powerful at the turn of the century under the slogan »for the venerable cross and golden liberty«, and as such, it had the character of the conflict of Christianity and Islam. That is the reason why it was objectively directed not only against the Otoman state but also against all the Moslems who regarded that state as their own, threatening thus by physical eradication of Moslems. This fact calmed down the class hatred of the lower strata of the Bosnian Moslems against the upper circles of that society, bringing closer all the Bosnian Moslems regardless of their social position.

At the same time the process of carrying out political and military reforms by the central power was strengthened. These reforms were an endeavour to modernize the Turkish state so as to secure conditions for introduction of constitutional equality as a necessary step for creation of the democratic society, making equal all the citizens before law regardless of class, race, national and confessional appartenance. In a word, these reforms aimed at overcoming the feudal relationships in social and political matters. But they weakened the political influence and domination of local authorities, ayans and captains. Although this process was resisted (uprising of the Captain Husein Gradašević), it progressed slowly but surely aiming at limiting the political domination of the Bosnian Moslem gentry. Omer-Pasha Latas (1850—1851) gave it a deadly blow, creating thus conditions for the process of forming the political life on a new footing, bringing confusion, misunderstanding and discontent among the upper strata of the Moslem society in Bosnia. Not only they, but also the Moslem population as a whole found it hard to adapt themselves to the new situation, meeting the Austrian occupation of Bosnia and Herzegovina 1878 completely confused and desparately lost.